

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ВАСИЛЬЧЕНКО О. П.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 342.722 (477)

**ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ
РІВНОСТІ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена аналізу деяких проблем етнонаціональної політики України, включаючи деякі положення Закону України «Про національні меншини», а також практичний вимір її забезпечення. Проблематика розкривається в ключі виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань України, які стосуються захисту прав національних меншин, зокрема Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995 р.). Міжнародні зобов'язання України та потреби сучасного суспільства вимагають конкретизації заходів на рівні держави щодо національних груп. Вказане нагально потребує внесення змін в законодавство України.

Ключові слова: Україна, національні меншини, законодавство, ОБСЄ, Рада Європи.

Статья посвящена анализу некоторых проблем этнонациональной политики Украины, включая некоторые положения Закона Украины «О национальных меньшинствах», а также практическое измерение ее обеспечения. Проблематика раскрывается в ключе выполнения взятых на себя международных обязательств Украины, которые касаются прав и защиты национальных меньшинств, в частности Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств (1995 г.). Международные обязательства Украины и потребности современного общества требуют конкретизации мероприятий на уровне государства в отношении национальных групп. Указанное свидетельствует о необходимости внесения изменений в законодательство Украины.

Ключевые слова: Украина, национальные меньшинства, законодательство, ОБСЕ, Совет Европы.

This article analyzes some problems of ethnic policy of Ukraine, including some of the provisions of the Law of Ukraine "On national minorities" and the practical dimension of its realization. The piece addresses some aspects of Ukraine's implementation of its international obligations relating to human rights and the protection of national minorities, including the Framework Convention for the Protection of National Minorities of 1995. Ukraine's international commitments and the needs of modern society require specification of measures at the state level in respect of national groups. The result of the analyses brings about the idea of the necessity of urgent amendments to Ukraine's respective legislation.

Key words: Ukraine, minorities, legislation, OSCE, Council of Europe.

Вступ. На сучасному етапі більшість демократичних держав дотримуються прав національних меншин. Якщо права останніх ігноруються або порушуються, це може призвести до сепаратизму або спалахують етнополітичні конфлікти, що впливає на благополуччя держави в цілому. Із цих причин національним державам українською важливо розробляти й проводити виважену науково обґрунтовану етнонаціональну політику, а міжнародним організаціям (ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ, Раді Європи) – винайти ефективний міжнародний механізм захисту прав національних меншин. Україна як багатонаціональна країна має приділяти велике значення належному законодавчому та практичному аспектам забезпеченню конституційної рівності прав і свобод представників національних меншин.

Важливість і значущість дослідження проблем національних меншин зумовлюють також уважне ставлення до них протягом ХХ ст., а починаючи з другої його половини і до цього часу – й підвищений інтерес із боку багатьох учених різних країн: юристів, соціологів, політологів, істориків, етнологів, інших фахівців – теоретиків та практиків. Для з'ясування окремих аспектів цієї проблеми велике значення мають роботи українських учених-правників: В. Буткевича, М. Буроменського, М. Баймуратова, В. Денисова, В. Свінтова, В. Колісника, О. Копиленка, О. Мартиненка, В. Нікітюка, В. Мицика. Однак сьогодні можна констатувати, що проблеми міжнаціональних відносин у нашій державі набули дещо нового змісту і потребують новітніх досліджень на найбільш актуальних напрямках.

Постановка завдання. Метою статті стало виявлення сучасного стану законодавчого закріплення принципу конституційної рівності національних меншин та його характеристика. Завдання статті полягає в аналізі деяких практичних засад забезпечення етнонаціональної політики держави, а також внеску міжнародних (європейських) інституцій у сприяння реалізації Україною цієї політики.

Результати дослідження. Принцип рівності і недискримінації є основоположним елементом у захисті прав людини. Цей принцип гарантується Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ) (ст. 14) і посилений Протоколом №12 до Конвенції, яка була ратифікована Україною в 1997 році. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина проявляється не тільки на рівні кожної окремої особи, але і на рівні певних угруповань людей. Як кожний громадянин є рівним відносно іншого громадянина, так і різні національні меншини є рівними між собою. Держава, забезпечуючи принцип рівності прав і свобод для всіх членів суспільства, не може надавати перевагу жодній із національних меншин. Встановлення однакових за змістом та обсягом прав і свобод для всіх без винятку національних меншин відповідає міжнародним стандартам, а також європейській практиці.

Конституції України гарантує вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України (ч. 2 ст. 10) [1]. Держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11) [1]. Крім того, в ст. 24 Конституції України передбачено, що «... не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками...» [1]. Таким чином, особливості національного складу держави та її орієнтація на демократичні цінності та засади зумовили зміст Основного Закону, який, у свою чергу, задекларував права і свободи національних меншин.

Врахування етнонаціонального фактора постає як обов'язкова умова розвитку країни, а забезпечення конституційних прав і свобод представників національних меншин, підтримка етнокультурної самоідентичності за умови відкритості викликам сучасної модернізації виступають на перший план під час реалізації державної етнонаціональної політики в Україні. Одночасно надзвичайної ваги набуває проблема пошуку та впровадження механізмів, які б дали змогу досягти необхідного балансу між стабільністю суспільства, що вимагає певної уніфікації, й збереженням його поліетнічності та полікультурності [2]. На жаль, виклики, перед якими постала сьогодні Україна в контексті збройної агресії Російської Федерації та анексії Криму, винесли на порядок денний *inter alia* і проблеми забезпечення прав національних меншин, у тому числі й в Криму.

Слід зазначити, що залежно від історичних обставин існує два основні підходи до класифікації на цій підставі видів національних угруповань. На території України проживають корінні народи та національні меншини, як це проголошено статтею 11 Конституції України. Згідно з другим підходом існує одна, яка переважає за чисельністю, нація, що одночасно є корінною. Усі інші національні угруповання належать до національних меншин, які поділяються на корінні та некорінні – залежно від історичних обставин. На нашу думку, обґрунтованішим є другий підхід, хоча слід зазначити, що обидві точки зору створюють уявлення певної штучності та неприродності.

На думку деяких науковців, на теренах України є три корінні національні меншини, тобто ті народи, що проживають на своїй етнічній території. Найбільші серед них – кримські татари, які проживають у Криму й повернулися на свою батьківщину після депортації в 1944 році. Корінними національними меншинами є також караїми у Криму та гагаузи в Одеській області. Окрім того, за даними Перепису населення 2001 р., в Україні проживають росіяни, білоруси, молдовани, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, цигани, азербайджанці, грузини, німці та інші національні меншини [3]. Враховуючи, що Крим був анексований Росією у 2014 році, питання дотримання прав національних меншин на півострові набувають особливого значення, про що мова йтиме далі.

Забезпечення зазначеного принципу передбачає два аспекти: по-перше, систему засобів, методів і способів, метою застосування яких є реалізація принципу рівності прав і свобод національних меншин на практиці; по-друге, – визначення суб'єктів, уповноважених державою здійснювати таке забезпечення. І.К. Полховська до основних напрямів забезпечення правової рівності відносить:

- 1) створення якісної нормативно-правової бази;

2) соціально орієнтований вектор державної політики і гарантовану підтримку соціально незахищених верств населення;

3) створення дієвих механізмів захисту прав і свобод людини й громадянина;

4) чітке втілення ідеї рівності в процесі правотворчої й правозастосовчої діяльності органів державної влади, підвищення рівня правової культури населення та подолання правового нігілізму [4, с. 104].

У цілому підтримуючи наведену точку зору, проаналізуємо деякі із цих напрямів щодо забезпечення правової рівності національних меншин в Україні в контексті окреслених викликів. Обравши шлях побудови відкритого демократичного правового суспільства, Україна, як європейська етнополітична країна, активно вивчає й застосовує у своєму законодавстві великий досвід захисту прав національних меншин, що його європейські держави накопичили впродовж століть. Окрім того, вона, як держава, що активно інтегрується до європейських структур, враховує позитивний досвід країн Європи у сфері етнополітики, зокрема у виробленні механізму захисту прав національних меншин.

Відомо, що безпосереднє забезпечення конституційного принципу рівності прав і свобод людини і громадянина починається з визнання зазначеного принципу державою і відповідної нормативно-правової регламентації. Так, згідно зі статтею 1 Закону України «Про національні меншини в Україні» Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. У забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить із того, що вони є невід'ємною частиною загальнонаціональних прав людини [5].

Відповідно до частин 1 та 2 статті 4 Рамкової конвенції про захист національних меншин держави зобов'язуються гарантувати особам, які належать до національних меншин, право рівності перед законом та право на рівний правовий захист. У цьому зв'язку будь-яка дискримінація на підставі приналежності до національної меншини забороняється. Сторони зобов'язуються вжити в разі необхідності належних заходів із метою досягнення у всіх сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя повної та справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення. У зв'язку із цим вони належним чином враховують конкретне становище осіб, які належать до національних меншин [6].

Стаття 1 Декларації прав національностей України проголошує, що Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Представники народів і національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, обіймають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях. Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом [7].

Нормативно визначені права і свободи національних меншин можуть бути згруповані в такі групи: 1) право національних меншин на самоорганізацію; 2) право на представництво національних меншин у виборних органах влади та місцевого самоврядування; 3) культурні права національних меншин; 4) право на використання мов національних меншин; 5) право на освіту мовою національних меншин; 6) право національних меншин на інформацію.

Забезпечення конституційного принципу рівності особи відбувається шляхом застосування встановлених конституційних норм, що є відповідною владною організуючою діяльністю державних та інших органів, осіб, метою якої є реалізація прав і обов'язків, а також контроль за даним процесом [8, с. 345]. Ця державна діяльність виявляється у створенні та гарантуванні умов для належної реалізації прав національних меншин через виконання, використання, дотримання, застосування чинного національного та міжнародного законодавства, втілення в життя відповідних програм на загальнонаціональному та місцевому рівнях та ін.

Однак задекларовані принципи здебільшого не були практично реалізовані. Не дивлячись на розробку Урядом програм підтримки національних меншин, що мали на меті створення сприятливих умов для сталого збалансованого розвитку національних меншин, реалізації їх внутрішнього потенціалу та стимулювання громадської активності тощо, відсутність кваліфікованих кадрів, інституційної системи, недофінансування програм підтримки розвитку національних меншин призводила до того, що значна кількість заходів були нереалізованими або частково реалізованими. Варто приділити увагу питанню перегляду чинного законодавства, в першу чергу – нової редакції відповідного закону, а також інституційного забезпечення реалізації відповідної політики.

На цьому, зокрема, наголошував і Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин [9].

Так, не можна залишити поза увагою той факт, що з моменту прийняття Закону про національні меншини Конституція в Україні не тільки не була прийнята, але наша держава стала учасником низ-

ки міжнародних договорів, які стосуються прав та захисту національних меншин, зокрема Рамкової конвенції про захист національних меншин; укладені договори з багатьма державами щодо розбудови відносин у сфері національних меншин. Потреби оновлення спеціального закону пов'язані також зі змінами в інших законодавчих актах, які відбулися в останні два десятиліття, включаючи відповідні законодавчі акти про мови національних меншин та міжнародні зобов'язання. Міжнародні зобов'язання України та потреби сучасного суспільства вимагають конкретизації заходів на рівні держави щодо національних груп, які поряд з українською є невід'ємною частиною суспільства [10].

Так, про необхідність зміни основного національного законодавства на напрямку захисту національних меншин зовсім нещодавно згадала Верховний комісар Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) із питань національних меншин А. Торс, за словами якої, важливо, щоб політичний процес в Україні залучав якомога більшу кількість сторін для визначення політики і також враховував позицію національних меншин [11].

Позицію ОБСЄ в контексті належного забезпечення прав національних меншин можна частково звести до необхідності створення міцного інституційного механізму міжетнічних відносин, який би зміг підвищити стабільність в Україні шляхом активізації діалогу з меншинами задля вирішення спільних проблем; крім того, окресленій меті міг би посприяти процес децентралізації, що міг би надати можливість для вироблення відповідних національних, регіональних та місцевих механізмів, необхідних для функціонування стабільної демократичної держави [12].

Крім того, слід зазначити, що ОБСЄ моніторить ситуацію довкола забезпечення прав кримських татар у Криму. На запрошення уряду України від 15 червня 2015 року Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ (БДПІЛ) та Верховний Комісар ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ) спільно провели місію оцінювання ситуації з дотриманням прав людини у Криму (НРАМ), що тривала з 6 по 18 липня 2015р. Місія НРАМ оцінила поточну ситуацію із дотриманням прав людини у Криму, в тому числі ситуацію з дотриманням прав меншин, під впливом нововведень, що відбулися після публікації попереднього звіту БДПІЛ/ВКНМ стосовно ситуації в Україні в травні 2014 р., невдовзі після окупації та анексії Криму Російською Федерацією [13].

Слід згадати, що найбільш критичні проблеми з дотриманням прав людини в Криму, які існують на даний момент, значною мірою співпадають із негативними тенденціями та причинами занепокоєння, що були встановлені в результаті попереднього оцінювання і на які БДПІЛ та ВКНМ звертали увагу де-факто органів влади Криму [14].

Згадуючи про інші міжнародні зобов'язання України стосовно національних меншин, варто звернутися до ініціатив Ради Європи, адже ця організація бере активну участь у наданні допомоги законодавчій реформі щодо прав меншин, зокрема з розробки можливих змін до мовного законодавства і підготовки пакету змін до законодавства щодо боротьби з дискримінацією. Виходячи з Рамкової конвенції про захист національних меншин, спільна діяльність була спрямована на підвищення обізнаності як органів державної влади, так і громадянського суспільства у сфері прав меншин; було проведено роботу з українськими інститутами задля підтримки досліджень, що сприяють виробленню стратегічних рекомендацій щодо політики. Рада Європи сприяє підтримці конструктивного діалогу між відповідними міністерствами та представниками національних меншин, спрямованого на розвиток освіти мовою національних меншин, відновлення довіри меншин до органів державної влади та установ, і надалі підтримуватиме прогрес у сфері прав на освіту і дієву участь національних меншин у суспільному житті [15].

Рада Європи регулярно проводить консультації з представниками національних меншин у Києві та в регіонах, щоб дізнатися про їхні проблеми, підвищити їхню обізнаність у міжнародних стандартах захисту прав національних меншин, а також підвищити ролі Представника і Ради міжнаціональної згоди як новоствореного механізму зі сприяння в комунікації між урядом і національними меншинами. Рада Європи організує заходи для захисту прав ромського населення, зокрема тренінги, семінари та практикуми для державних посадових осіб і громадянського суспільства, а також допомагає в розробці та ухваленні Національної стратегії захисту та інтеграції ромів і подальших Планів дій. Ця стратегія охоплює правовий захист ромів, поліпшення їхнього соціального захисту та зайнятості [15].

Рада Європи готова допомогти Україні в покращенні захисту меншин, зокрема на місцевому рівні, а також у сприянні їхній соціальній інтеграції. Зміцнення правових та інституційних засад прав людини відповідно до рекомендацій спостережних органів Ради Європи сприятиме підвищенню ефективності системи захисту прав меншин в Україні та співпраці в напрямку покращення відносин між державними органами і установами та національними меншинами [15].

Так, делегація Консультативного комітету з Рамкової конвенції про захист національних меншин відвідала Київ, Одесу, Харків і Ужгороді наприкінці листопада 2016 р., щоб оцінити прогрес, досягнутий у моніторингу захисту національних меншин в Україні. Консультативний комітет провів зустрічі з представниками центральних, регіональних та місцевих органів влади, а також громадянського суспільства і національних меншин та неурядових організацій для обговорення виконання Рамкової конвенції

з відповідними зацікавленими сторонами, а також учених. Цікаво відзначити, що цей візит відбувся одночасно з відповідними візитами Європейської комісії з боротьби проти расизму і нетерпимості та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин [16]. За підсумками візиту Консультативний комітет підготує свою четверту позицію про виконання Рамкової конвенції в Україні, що містить конкретні висновки і рекомендації для прийняття подальших заходів (очікується цього березня).

Крім того, серед прийнятих міжнародною спільнотою у зв'язку з подіями в Криму та на сході нашої держави заходів у контексті захисту національних меншин можна виокремити увагу ООН, приділену цим питанням.

Слід відзначити також і напрацювання Верховної Ради України на зазначеному напрямку в обличчі вже згаданого Комітету. Так, Парламентом була схвалена Постанова про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу в складі Української Держави, яка визнала кримськотатарський народ корінним народом [9].

Окупація АР Крим стала загрозливим і потужним викликом перед Україною. Постали проблеми, що потребували невідкладного реагування, зокрема визначення статусу осіб, які проживали чи залишились проживати на тимчасово окупованій території, та забезпечення їхніх конституційних прав. Комітет сконцентрував свої зусилля над правовим врегулюванням даної проблеми. У стислий термін законопроект був ґрунтовно доопрацьований, і 15 квітня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Цей Закон спрямований на забезпечення реалізації прав не тільки громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, а й тих, які переселилися з неї [9].

Отже, з огляду на окреслену проблематику можна говорити про те, що сутність принципу забезпечення рівності прав і свобод національних меншин в Україні має полягати в:

- 1) можливості реалізації представниками національних меншин своїх політичних, соціальних, економічних, громадянських і культурних прав і свобод нарівні з іншими національностями;
- 2) здатності захистити права і свободи в разі їх порушення чи загрози посягання, що включає в себе вільне обирання та застосування форм і способів захисту зазначених прав;
- 3) розповсюдженні вказаних можливостей для всіх національних меншин, незважаючи на їхні особливості, в тому числі кількість осіб та територію проживання;
- 4) наданні всім національним меншинам у рівній мірі зазначених можливостей, тобто однакової їх обсягу та змісту для всіх;
- 5) встановленні реального юридичного фактору забезпечення зазначених можливостей державою як окремо, так і в їх взаємозв'язку.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що для такої багатонаціональної держави, як Україна, проблема забезпечення принципу рівності прав національних меншин залишається актуальною завжди і на всій території.

Висновки. Питанню забезпечення принципу рівності прав і свобод національних меншин повинна приділятися значна увага. Забезпечення принципу рівності прав і свобод національних меншин у широкому розумінні – це створення сприятливих умов для їх ефективного втілення в життя, що здійснюється всіма органами державної влади та місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями та засобами масової інформації. Вживання терміна «забезпечення» деякою мірою спрямоване на охарактеризування мети діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, тобто означає певний напрям політики, а також практичні засади реалізації законодавчих ініціатив. З іншого боку, використання вказаного терміна означає для суб'єктів права можливість використання та застосування нормативно-правової бази у визначеній сфері суспільних відносин, зокрема, щодо принципу рівності прав і свобод національних меншин в Україні.

Проблеми, з якими зіштовхнулась Україна в контексті агресивних та протиправних дій РФ на сьогодні, потребують комплексного неспинного та уважного підходу для їх ефективного вирішення. Не можна не говорити в контексті цих викликів і про проблему забезпечення принципу рівності прав і свобод національних меншин, яка зумовлює становлення України як європейської держави та вимагається від неї відповідними міжнародними зобов'язаннями. На нашу думку, одним із важливих кроків у цьому напрямку має стати внесення змін у національне законодавство щодо етнопонаціональної політики, а також із врахуванням особливостей найбільш гострих викликів (окуповані частини території України). Не останнє місце серед можливих кроків Уряду в процесі формування та реалізації державної етнопонаціональної політики має стати питання її інституційного забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Програма підтримки розвитку національних меншин та діяльності національно-культурних товариств Одеської області на 2013–2015 роки [Електронний ресурс] : Рішення Одес. облради від

26.12.2012 р. № 684-VI. – Режим доступу : <http://region.odessa.gov.ua/Webpage.aspx?id=462&IDPage=24318§=Page>.

3. Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/>.

4. Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні: дис ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / І.К. Полховська ; Нац. юрид. акад. Україниім. Я. Мудрого. – Харків, 2006. – 191 с.

5. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25 червня 1992 р. № 2494/XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.

6. Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин : Закон України від 09.12.1997 р. № 703/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 14. – Ст. 56.

7. Декларація прав національностей України : Декларація від 01.11.1991 р. № 1771-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.

8. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества / Ю.Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2001. – 382 с.

9. Звіт Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних меншин за період роботи Верховної Ради України сьомого скликання (2012-2014) / Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kompravlud.rada.gov.ua/kompravlud/control/uk/publish/article?art_id=49803&cat_id=44739&search_param=%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82+%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%94&searchForum=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1.

10. Лемак В., Лемак О. Законодавство про національні меншини в Україні: питання вдосконалення / В. Лемак, О. Лемак // Вісник Центральної виборчої комісії. – № 1(28). – 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2014_1/visnik1_2014_st_22.pdf.

11. ОБСЄ пропонує схвалити нове законодавство з прав нацменшин в Україні [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/906744-obse-proponue-shvaliti-nove-zakonodavstvo-z-prav-natsmenshin-v-ukrajini.html>.

12. Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин обговорює шляхи посилення інституційного механізму міжетнічних відносин в Україні [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ОБСЄ. – Режим доступу : <http://www.osce.org/node/227406>.

13. Звіт Місії з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Криму (6-18 липня 2015 року) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт ОБСЄ. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/180606?download=true>.

14. Звіт Місії ОБСЄ з оцінки стану справ в області прав людини в Криму [Електронний ресурс] / Правовой простор. – Режим доступу : <http://legalspace.org/ru/romski-poseredniki-u-sferi-okhoroni-zdorov-ya/item/5354-zvit-misii-obsye-z-otsinky-stanu-sprav-v-oblasti-prav-liudyny-v-krymu>.

15. Комітет Міністрів Ради Європи [Електронний ресурс] / План дій для України 2015-2017 рр. // Рада Європи. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802f600d>.

16. Ukraine: visit of the Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities [Electronic resource] / News. Council of Europe. – Mode of access : <http://www.coe.int/en/web/minorities/-/ukraine-visit-of-the-advisory-committee-on-the-framework-convention-for-the-protection-of-national-minorities>.

